

УДК 395.6:37

Марія Стахів

КОМУНІКАТИВНИЙ ЕТИКЕТ ЯК СКЛАДОВА ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПЕДАГОГА

Сучасна парадигма навчально-виховного процесу вимагає від педагога не лише глибоких предметних знань, а й практичних комунікативних умінь донести ці знання до споживачів інформації (учнів, студентів). Педагог повинен бути неповторною індивідуальністю, носієм національної духовності як невід'ємної частки загальнолюдської культури, людиною широкого кола інтересів, глибоких лінгвістичних знань, тобто творчою мовною та мовленнєвою особистістю. “Мовленнєва особистість – це людина, яку розглядаємо з точки зору її готовності виконувати мовленнєві дії. Мовленнєва особистість характеризується не лише тим, *що* вона знає про мову, а й тим, *як* вона може її використовувати” [3, с. 11]. Формування мовленнєво компетентної особистості – довготривалий процес. Державний стандарт загальної середньої освіти головною метою навчання української мови висуває “формування особистості, яка володіє вміннями і навичками вільно, комунікативно виправдано користуватися мовними засобами у різних формах, сферах і жанрах мовлення, тобто в забезпеченні належного рівня мовленнєвої компетенції учнів, що є однією з умов успішної соціалізації” [6, с. 19]. Саме це й орієнтує викладачів вищих навчальних закладів на діяльнішу форму навчання, щоб забезпечити належну підготовку педагогів, котрі втілюватимуть цей Державний стандарт у життя, у практику педагогічної діяльності.

Поняття мовної особистості ввійшло в наукові парадигми багатьох галузей людських знань (психології, філософії, культурології, лінгвістики, педагогіки, етнології тощо). У мовознавстві та лінгводидактиці теоретичні передумови засвоєння комунікативних стратегій закладені у працях: О. Горошкіної, Л. Карташової, Ю. Караулова, Л. Мацько, Ф. Бацевича, Л. Струганець та ін. Питанням удосконалення мовленнєвих умінь педагогів належну увагу приділяють у своїх працях дослідники культури мовлення вчителя: О. Беляєв, А. Коваль, А. Токарська, М. Крупа, В. Пасинок, Л. Струганець та ін. Удосконалення методики розвитку мовленнєвих умінь учнів та студентів є наскрізним у роботах Т. Балагури, М. Вашуленка, І. Дацюка, Т. Донченко, Л. Мацько, В. Мельничайка, В. Олійник, О. Пономаріва, В. Тихоші, К. Плиско, М. Пентилюк, Г. Шелехової.

У визначенні шляхів оптимізації навчального процесу щодо формування комунікативної компетентності слід брати до уваги кращі здобутки народної педагогіки, у якій серед першорядних вихователів дитини є рідна материнська мова, а розвиток мовлення здійснюється на основі активної мовленнєвої діяльності. Ці ідеї знайшли своє відображення у працях відомих вітчизняних педагогів (К. Ушинський, В. Сухомлинський, М. Стельмахович). Водночас зазначені дослідження не охоплюють усіх питань мовленнєвої професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів. Так, недостатньо вивченим залишається комунікативний аспект фахової підготовки, особливо такий його компонент, як комунікативний етикет.

Розкрити можливості та шляхи удосконалення мовленнєвої компетенції (зокрема комунікативного етикету) майбутніх педагогів – *завдання* даної статті.

Актуальність теми зумовлена національно-культурним відродженням України, формуванням мовної культури молоді у процесі професійно-педагогічної підготовки майбутнього вчителя до педагогічної діяльності в умовах входження в європейський освітній простір.

Ступінь розвитку мовлення – це характеристика освіченості людини та народу загалом. “Мовленнєвий розвиток є елементом формування духовної культури людини, що ушляхетнює її життя, збагачує сферу спілкування з іншими людьми. Водночас це важлива складова частина навчального процесу з опанування української мови” [7, с. 2]. На важливості такого розвитку для становлення духовно багатой мовної особистості завжди акцентували увагу методисти. Сучасна методична наука ґрунтується на тому, що мовленнєвий розвиток відбувається у процесі мовленнєвої діяльності. Формування мовленнєвої компетенції є основою мовленнєвого розвитку. Він передбачає формування системи уявлень про функціонування мовних одиниць у мовленні, їхню конструктивну і стилістичну роль. До показників мовленнєвого розвитку належить комунікативність, тобто здатність спілкуватися, що зумовлює активне використання засобів мови; вміння сприймати та відтворювати зміст чужого висловлювання і продукувати власне, тобто вміння осмислено сприймати і продукувати усні та письмові тексти.

“Мовленнєвий розвиток повинен забезпечувати досконале, повноцінне культурне спілкування людей за допомогою мови. В його основі має бути повага до співрозмовника. Визначальним елементом вияву поваги до співрозмовника, показником рівня культури мовця, його мовленнєвого розвитку виступає мовленнєвий етикет” [7, с. 5]. Тому виховання мовленнєвого етикету – неодмінний компонент мовленнєвого розвитку особистості.

Вміння дотримуватися етичних норм завжди високо цінувалося в суспільстві. Знання норм етики, застосування їх у поведінці та мовленні належить до гарних манер. У мовленнєвій комунікації під цим розуміють володіння етикетною культурою, вміння контролювати почуття, емоції, керувати своїм характером, волею, поведінкою. Дотримання етикетних норм передбачає вияв таких якостей, як ввічливість, гречність, чемність, тактовність, уважність, доброзичливість, стриманість. Вироблення мовленнєвих навичок – тривалий процес. Формування мовленнєвої культури є складовою процесу формування комунікативно компетентної особистості.

Особистість педагога розкривається в єдності слова та поведінки; у слові він виявляє себе, свою моральність, своє ставлення до виховання, свою емоційно-мовленнєву культуру. А мовна культура педагога – це дзеркало його духовної культури. Вона забезпечує успіх у тій найтоншій сфері виховання, яку ми сьогодні називаємо моделюванням, перетворенням, переведенням зовнішньої діяльності на мову внутрішнього світу людини. “Слово – це ніби той місток, через який наука виховання переходить у мистецтво, майстерність” [9, с. 160]. Слово володіє магічним даром відкриття людиною себе у слові, а завдяки слову людина здатна відкривати для себе увесь світ. Допомогти молоді відкрити світ і себе у ньому – одне із завдань педагога. Як він зуміє це зробити, великою мірою залежить від його володіння словом – цим “фантастичним ключем самопізнання”, від його комунікативної компетенції, вміння самовиражатися у процесі мовної професійно-педагогічної комунікації” [8, с. 144]. В умовах гуманізації освіти педагогічне спілкування потребує психологізації, підвищення рівня комунікативної компетентності вчителя, бо “часто будь-який зміст спілкування учителя й учня знецінюється психологічно неграмотною комунікацією” [5, с. 2].

Професійно-педагогічна комунікація (лат. *communicatio* – зв’язок, повідомлення) – система безпосередніх чи опосередкованих зв’язків, взаємодій педагога, що реалізуються за допомогою вербальних і невербальних засобів, засобів комп’ютерної комунікації з метою взаємообміну інформацією, моделювання й управління процесом комунікації, регулювання педагогічних взаємин.

Висока культура мовлення педагога немислима без дотримання мовленнєвого етикету, що “полягає у вмінні уважно, з цікавістю слухати співрозмовників, нікого не перебиваючи, тактовно включатися в розмову, доладно і зрозуміло висловлюватися, говорити толерантно, з повагою, використовуючи гречні слова” [2, с. 40]. Порівняймо два

приклади з художньої літератури, де через мовлення постає образ вчителя й “антивчителя”, якщо його так можна назвати:

“— Это твой? — спитав він батька, зиркнувши на мене з-під окулярів утомленими очима.

— Так, звиніть, це мій хлопець, чи, сказати б, ребятьюнок меншенький, — відповів батько тихим чужим голосом, смиренным, як у церкві.

— А как зовут?

— Сашко.

— Тебя не спрашиваю. Пускай сам ответит, — сказав тоном слідчого учитель і знову прохромив мене своїм сірим оком.

Я мовчав. Навіть батько, і той якось трохи злякався.

— Ну? ...

— Сашко, — прошелестів я.

— Олександр! — гукнув учитель і невдоволено глянув на батька. Потім знов перевів на мене очі і задав мені саме безглузде і дурне запитання, яке тільки міг придумати народний учитель:

— А как зовут твоего отца?

— Батько.

— Знаю, что батько. Зовут как?! ...

— Не развитой! — промовив нерозумний учитель (О. Довженко).

“Тон слідчого” і красномовне “прохромив мене своїм сірим оком” дають повну характеристику особі вчителя, для якого дитина є лише об’єктом навчальних вправ.

А ось зовсім інша ситуація, в якій учитель виступає людиною толерантною, вихованою:

“— Привів, Насте Василівно, вам свого школяра. Може, і з нього буде якийсь толк.

— Побачимо, — посміхнулась Настя Василівна, і посміхнулись її довгасті ямки на щоках. — Як тебе звати?

— Михайлом.

— А вчитися хочеш?

— Дуже хочу! — так вирвалось у мене, що вчителька розсміялась. Сміх у неї приємний, м’який і аж угору підіймає тебе ...

— Ось тут, Михайле, будеш сидіти, — показала мені на тримісну парту. — Завтра приходь з ручкою, чорнилом, олівцем, а книги я тобі зараз дам ...

Додому я не йшов, а летів ...” (М. Стельмах).

Як бачимо, у педагогічному спілкуванні має значення все: як зустріти, як поводитися, яку міміку, які слова вживати тощо. Мовленнєвий етикет педагога у загальноприйнятих формулах вітання, прощання, побажання

не різняться від інших соціальних груп. Проте перше враження про педагога складається з того, наскільки щиро і привітно він вітається. Воно може бути хибним, однак учні чи студенти підсвідомо орієнтуються на свої почуття під час привітання. Мовна культура педагога, як і будь-кого іншого, виявляється в його вмінні обрати доречну форму привітання чи прощання, що залежить від віку співрозмовників (студенти, старшокласники, молодші школярі), стосунків із ними, місця події (аудиторія, клас, вулиця, транспорт тощо), конкретної ситуації (навчальна, побутова бесіда; на екскурсії, у гостях, при випадковій зустрічі). Вся професійно-мовленнєва діяльність педагога спрямовується на спонукання до навчальної діяльності з метою отримання знань, розвитку вмінь аналізувати, оцінювати, зіставляти. У такій ситуації педагог повинен шукати етикетні формули, які б сприяли виконанню цих завдань, а не гальмували процес. Дуже важливо те, як і з якими словами звертається педагог. До студентів, а також старшокласників краще звертатися на “Ви”, це підвищує рівень відповідальності того, до кого звертаються, і рівень поваги до того, хто так звертається. Буде правильним знати імена своїх студентів (учнів), а не звертатися лише на прізвище.

Основна сфера діяльності педагога – навчальне заняття. Воно поєднує різні форми, жанри, функціональні різновиди спілкування, і педагогові важливо дотримуватися мовного етикету заняття, творчо інтерпретувати конкретні комунікативні ситуації. Дотримання етикету розширює комунікативні можливості педагога, забезпечує ефективний обмін почуттів і думок, робить спілкування бажаним, а процес передавання і сприйняття інформації – цікавим, психологічно актуальним. Якщо педагог хоче залучити студента до діалогу, викликати у нього реакцію на повідомлення, він може скористатися спонукальними запитаннями: *“Чи Ви не зрозуміли завдання?”*, *“Думаю, що Вам відомі причини такої поведінки”* й ін. Впливаючи на студента власним авторитетом, педагогу слід обдумувати висловлювання з “установкою на позитив”: *“Вважаю, що результат Вашого пошуку буде позитивним”*, *“Не сумніваюся, шановні, що ви засвоїли цю тему добре”*, *“Думаю, для Вас це завдання не буде складним”*, *“Не сумніваюся, що розв’язання проблеми не займе у Вас багато часу”*. Педагог вводить у своє висловлювання позитивну оцінку і тоді, коли намагається схилити студента до реалізації своїх намірів: *“Знаю, Ви згодні зі мною”*, *“Хочу порадити добре підготуватися до виконання модульного тестового завдання”*, *“Нагадую ще раз про підготовку до контрольної роботи”*, *“Думаю, Ви вже підготувалися до семінарського (практичного) заняття”*.

Принцип ввічливості зобов'язує нагадати про поінформованість того, хто слухає, і в такий спосіб: *“Ви самі про це нагадували...”*, *“Ви самі просили...”*, *“Ви це самі добре знаєте”*, *“Вам це відомо не гірше за мене...”* тощо.

Вживання таких висловлювань, як *“Не шуміть, а то зараз будете відповідати на мої запитання”*, *“Уважно слухайте, бо я буду запитувати”*, *“Чого ви мовчите?”*, *“Чого ви не слухаєте?”*, *“Вже хочете відповідати, зараз будете”*, *“Так, достатньо, сідай”*, *“Піднімайте всі руки”*, *“Що, ніхто більше не знає?”*, *“Ото всі, хто готовий до заняття?”*, *“Повторіть моє запитання”* та інші – невмотивовані та недоречні. На думку психологів, такі звертання не стимулюють пізнавальної активності, а створюють психологічні бар'єри між студентами і педагогом. Причинами низької культури спілкування педагогів можуть бути недостатня увага до проблем організації спілкування, неврахування вікових та індивідуальних особливостей студентів, небажання підвищувати рівень культури спілкування.

Педагогічна етика передбачає не рольове, а особистісне спілкування, яке виявляється у підтримці, співчутті, щирості, утвердженні людської гідності, довіри. Прикладом такого педагогічного спілкування можна вважати поведінку учителя з оповідання Б. Грінченка *“Украла”*:

“–Не думай, що ми всі хочемо нападатися на тебе. Нам треба тільки знати правду. Можє, це ще й не так, як кажуть, та я й думаю, що не так ... Еге, я думаю, що це не так. Мені здається, що Пріська якось помилилася і що ти не винна... Певно, то ти свій хліб їла, бо я ніколи не повірю, що ти можеш украсти...” (Б. Грінченко).

Педагог досяг позитивного результату. Не вимагаючи прямої відповіді, він її отримав, оскільки його прихильний тон і віра у дитину спонукали дівчинку сказати правду, але її зізнання уже не підлягало покаранню, а, навпаки, викликало схвалення.

Про роль слова педагога у навчально-виховному процесі наголошував В. Сухомлинський, звертаючи увагу на те, що *“слово вчителя – як інструмент впливу на душу вихованця, нічим не замінити. Мистецтво виховання включає насамперед мистецтво говорити, звертатися до людського серця. Я твердо переконаний, що багато шкільних конфліктів, які нерідко закінчуються великою бідою, починаються з невміння вчителя говорити з учнями”* [9, с. 321].

Частина культури викладача – це його емоційність. Такі етикетні фрази, як наприклад: *дякую, спасибі, будь ласка, добре, шановні студенти*, сказані байдужим тоном, не принесуть задоволення тому, кому вони адресуються, а лише викличуть небажання в майбутньому спілкуватися з таким педагогом. Якщо ж етикетні формули педагога будуть наповнені

позитивними емоціями, випромінюватимуть розуміння і співучасть, вони завжди матимуть відгук у студентських серцях. І тоді не траплятимуться випадки, коли педагог з обуренням розповідає, як студент не привітався до нього на вулиці, вдавши, що не бачить викладача. Різні висловлювання педагогів етичного та неетичного характеру по-різному впливають на комунікативний акт і викликають різні реакції слухачів.

Справжній педагог із високою фаховою культурою вчить розмірковувати вголос, він ділиться з юнаками і дівчатами своїми сумнівами, звертається до них за порадою, запрошує до спільних роздумів. “Слово ... невимушене, задушевне, ... утверджує атмосферу довір’я, щирості, спільності. У розмові педагога й учнів утверджується єдність поглядів на добро і зло, на моральні цінності” [9, с. 323]. Педагогові слід добре знати, що і коли сказати, оскільки його висловлювання-репліки по-різному впливають на слухачів: етикетні формули сприяють процесові комунікації, а їх відсутність справляє гальмівний вплив. Вживання тих чи інших реплік засвідчує стиль педагогічного спілкування: авторитарний, демократичний, ліберальний. У кожному з них мають місце етикетні мовленнєві формули, які є зовнішніми показниками внутрішнього світу викладача. “Соціальна зумовленість мовленнєвої діяльності педагога полягає в етичних вимогах до учасників педагогічної комунікації. Виховна значущість його мовлення залежить не лише від дотримання етичних формул, а й від стійкості моральних норм. Переконавання, якими пройняті слова, інтонація, міміка, жести, вирази очей, позу, можна виховати лише переконанням, фальшиві інтонації педагога завжди розпізнаються” [8, с. 156].

Зауважимо, що у спілкуванні між ровесниками студенти майже не вживають таких слів, як: *будь ласка, попрошу зробити, сердечно дякую, дозвольте запитати, прошу вибачення, вибачте, не зрозуміла, прошу слова, хочу повідомити, прийміть мої вітання, заздалегідь дякую, повертаю з вдячністю, приємно з Вами спілкуватися* та ін. Одна із об’єктивних причин цього полягає в тому, що головна увага приділяється теоретичному рівню викладання фахових дисциплін, а десь “на периферії” залишається робота над розвитком у студентів усного та писемного мовлення, піднесення його культури. Спостереження занять з інших предметів, бесіди з викладачами, участь у роботі студентських конференцій (слухання доповідей і виступів), рецензування курсових робіт, аналіз відповідей на іспиті та постійне спілкування зі студентами поза аудиторією дають підстави стверджувати про необхідність комплексного підходу до розв’язання проблеми формування комунікативно компетентної особистості майбутнього педагога, його культури мовленнєвої по-

ведінки. Відсутність етикетних формул у мовленні молодих людей – свідчення відсутності навиків застосовувати доречні, що утверджувалися віками, форми звертань, побажань, вибачень. Не навчили цьому батьки, не заповнила цієї прогалини школа, мало сприяють виробленню таких навичок і вищі навчальні заклади, тому і йдуть у світ морально зубожілі люди, бо легковажне порушення мовного етикету веде до руйнації здорових моральних принципів. Сучасні психотехніки стверджують, що ті, хто не вживає етикетних формул, а послуговується сленгом і жаргонізмами, швидше старіють, частіше хворіють.

Формуванню належного рівня педагогічного комунікативного етикету сприятиме виконання різноманітних аналітичних, конструктивних, комунікативних вправ (на заняттях української мови), організація та проведення рольових ігор і комунікативних тренінгів, але насамперед – це правильна організація мовленнєвого спілкування педагогів і студентів.

Отже, завдання викладачів, усіх, хто причетний до навчання та виховання підростаючого покоління, – докласти максимум зусиль, щоб навчити молодь користуватися багатим арсеналом вербальних і невербальних національних етикетних формул і вміти навчити цьому інших, зокрема своїх учнів у майбутньому. “Педагог повинен бути самозобов’язаним формувати високу культуру мовного спілкування в країні. Це його покликання” [7, с. 4].

Необхідно, щоб у навчальному закладі зазвучала, як говорив Шалва Амонашвілі, гармонійна Божественна педагогічна симфонія, коли кожен педагог перестане робити тільки “свою справу”, а зрозуміє, що він лише частинка спільної педагогічної справи. Тоді можна говорити про гуманну педагогіку [1].

Посилання:

1. Амонашвили Ш. О. Истина школы / Ш. О. Амонашвили. — К. : СПД А. Богданова, 2005. — 72 с.
2. Біляєв О. Культура мовлення вчителя-словесника / О. Біляєв // Дивослово. — 1995. — № 1. — С. 37—45.
3. Вашуленко М. Формування мовної особистості молодшого школяра в умовах переходу до 4-річного початкового навчання / М. С. Вашуленко // Початкова школа. — 2001. — № 1. — С. 11—15.
4. Волкова Н. П. Професійно-педагогічна комунікація : Навч. посіб. / Н. В. Волкова. — К. : ВЦ “Академія”, 2006. — 256 с.
5. Гузь О. Науково-методичні основи гуманної педагогіки / О. Гузь // Початкова школа. — 2010. — № 7. — С. 1—3.
6. Державний стандарт загальної середньої освіти. Українська мова. Проект. // Дивослово. — 1997. — № 7. — С. 18—37.
7. Мова – інтелектуальний портрет народу. Розмова журналіста Таїси Мостової з Любов’ю Мацько // Дивослово. — 2004. — № 9. — С. 3—6.

8. *Стахів М. О.* Український комунікативний етикет : навч.-метод. посіб. / *М. О. Стахів.* — К. : Знання, 2008. — 245 с.
9. *Сухомлинський В. О.* Слово про слово // *Сухомлинський В. О.* Вибрані твори : У 5 т. — К. : Рад. школа, 1977. — Т. 5. Статті. — 640 с.

References (transliterated and translated):

1. *Amonashvili Sh. O.* Istina shkoly (The school verity). Kyiv, 2005, 72 p.
2. *Biliaev O.* Kultura movlennia vchytelia-slovesnyka. (Speech culture of language teacher). // *Dyvoslovo*, 1995, № 1. P. 37—45.
3. *Vashulenko M.* Formuvannya movnoi osobystosti molodshogo shkoliara v umovah perekhodu do 4 richnoho pochatkovoho navchannia. (Formation of language personality of primary school pupil under the condition of the change to 4 year primary schooling). // *Primary School*, 2001, № 1. P. 11—15.
4. *Volkova N. P.* Profesiyno-pedahohichna komunikatsiya : navch. posib. (Vocational-pedagogical communication : Tutorial). Kyiv, 2006, 256 p.
5. *Huz O.* Naukovo-metodychni osnovy humanoi pedahohiky. (Scientific and methodological bases of humane pedagogy) // *Primary School*, 2010, № 7. P. 1—3.
6. Derzhavnyi standart zahalnoi serednioi osvity. Ukrainska mova. Proiekt. (State standards of general secondary education. The Ukrainian language. Project). // *Dyvoslovo*, 1997, № 7. P. 18—37.
7. Mova – intelektualnyi portret narodu. Rozмова zhurnalisty Taisii Mostovoi z Luboviu Mastko (The language is an intelligence portrait of the nation. The interview between Taisiya Mostova and Lubov Matsko.) // *Dyvoslovo*, 2004, № 9. P. 3—6.
8. *Stakhiv M. O.* Ukrainskiy komunikatyvnyi etyket : navch. metod. posib. (Ukrainian communication etiquette : Tutorial). Kyiv, 2008, 245 p.
9. *Sukhomlynskyi V. O.* Slovo pro slovo (A word about word). Selected Works : In 5 volumes. Vol. 5 : Articles. Kyiv, 1977, 640 p.

Стаття надійшла до редакції 12.06.2014

М. Стахів

Коммуникативный этикет как составляющая профессиональной компетентности педагога

В статье рассматриваются актуальные вопросы речевой подготовки будущих учителей, раскрыто содержание и значение коммуникативного этикета как составляющей профессиональной компетенции педагога; на примерах из художественной литературы продемонстрировано положительное влияние языковых средств этикета в решении сложных педагогических ситуаций; определено место и роль коммуникативного этикета в профессиональном становлении педагога; определено сущность понятий “речевая деятельность”, “коммуникативный этикет”, “коммуникативная компетенция”, “профессионально-педагогическая коммуникация”. Обращено внимание на отсутствие этикетных формул в обыденной речевой деятельности студенческой молодежи; подчеркивается, что условием эффективности профессиональной и личностной коммуникации является овладение педагогом культурой языка, речи и коммуникации. Автор предлагает пути усовершенствования профессионально-педагогической коммуникации в плане использования формул коммуникативного этикета, формирования языковой и речевой культуры молодежи в процессе профессионально-педагогической подготовки будущего учителя к педагогической деятельности в условиях вхождения в европейское образовательное пространство.

Ключевые слова: речевая деятельность, коммуникативный этикет, коммуникативная компетенция, профессионально-педагогическая коммуникация, проблемы организации общения, культура общения.

M. Stakhiv

Communicative Etiquette as a Part of Teacher's Professional Competence

The article deals with current issues of future teachers' speech training. The essence and value of communication etiquette as a part of teacher's professional competence are disclosed. The examples from the fiction demonstrate the positive impact of speech etiquette means for solving complicated teaching situations. The significance and the role of communication etiquette in teacher's professional development is stated; the meaning of the concepts such as speech competence, language identity, professional and pedagogical communication are investigated; the attention is drawn to the lack of etiquette standards in the everyday speech of students; it is stressed that a prerequisite for the effectiveness of professional and personal communication is teacher's mastering of language culture, speech and communication; The author suggests the ways of improving vocational and pedagogical communication in the concept of communication etiquette, involving language and speech culture of youth while teachers' training for teaching activities in terms of becoming a part of European educational space.

Key words: speech activity, communicative etiquette, communication competence, professional and pedagogical communication, problems of communication, culture of communication.

Рецензент – кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник С. М. Вдович